

De knopstoel en zijn soortgenoten¹

■ Hans Piena

Introductie

De knopstoel is in Nederland al rond 1600 volop in gebruik. Onafgebroken heeft hij sindsdien onze interieurs gesierd. Het is daarmee de meest en langst gebruikte stoel van Nederland. Hoog tijd voor een nader onderzoek naar het ontstaan, de ontwikkeling en de verspreiding van de knopstoel, zowel in chronologische als in geografische zin.

Onder een knopstoel verstaan we tegenwoordig een ranke gedraaide vierpotige stoel, waarvan de met een knop bekroonde achterstijlen ter hoogte van de gematte zitting gebogen kunnen zijn (figuur 1, 4, 5, 6 en 7). De rug bestaat uit drie of vier spaanhouten scheien waarvan de bovenste, de kapregel, vaak is versierd. De poten zijn onderling verbonden door sporten.

Net als veel andere meubeltermen zoals Drentse kast, notariskast en Gelderse kast, lijkt ook de term knopstoel een vrij moderne uitvinding. De term wordt pas gangbaar in de late negentiende eeuw.² Voor die tijd spreekt men kortweg van stoel of 'mattenstoel'. Maar alleen al in de zeventiende eeuw waren er minstens acht typen gematte stoelen in zwang (figuur 2 en 3). De vermelding van een 'matten stoel' in een boedelinventaris slaat daarom helaas nooit met zekerheid op een knopstoel.

Omdat de term knopstoel zo recent is en hij in boedelinventarissen vóór 1880 niet is gevonden, missen we een belangrijke bron waarmee we zijn geografische verspreiding en verbreiding door de verschillende milieus beter hadden kunnen volgen. Ter compensatie dienden bij dit onderzoek vooral de beeldende kunst en de knopstoelen zelf als bron.

Drie voorouders

Hoe zat het vóór de knopstoel? Er zijn tot 1600 minstens drie stoeltypen waarvan we kenmerken later terugzien in de knopstoel. Het meest frequent afgebeeld is de driestall, een driehoekig krukje (figuur 2 linksboven). De zitting kan uit een mat bestaan of uit een driehoekig paneel rondom in een groef gevat. Met een paneel uitgevoerd doet de driestall tevens dienst als tafeltje.³ Vanaf de late middeleeuwen tot ver in de zeventiende eeuw komen dergelijke driestallen voor in de beeldende kunst.⁴ Maar ook in de achttiende eeuw is de driestall nog in zwang. In de boedelinventarissen uit een aantal kleinere plaatsen verspreid over het land, bijeengebracht door het Meertens Instituut, worden in 1710 (Maassluis), 1723 (Weesp) en in 1788 (Maasland) driestallen vermeld. In Noord-Brabant wordt dit type in de achttiende eeuw aangeduid als driestapelstoel. Onder die term vinden we hem terug in 1764 en 1765 (Oirschot).⁵

Er zijn naar mijn weten geen driestallen uit deze periode bewaard gebleven in Nederlandse musea. Het exemplaar in de collectie van het Zuiderzeemuseum Enkhuizen dateert uit de vroege twintigste eeuw.⁶ Ook al beelden schilders als Brueghel en Van Ostade driestallen dikwijls af in boereninterieurs, hij wordt zeker ook in steden geproduceerd. Een predella van het Sint-Jozefsaltaar uit Gouda (circa 1565) toont zo'n stedelijke werkplaats van een draaier die met een wipdraaibank driestallen maakt.⁷

Het tweede type dat als wegbereider van de latere knopstoel gezien kan worden is een vaak klein vierpotig stoeltje met mattenzitting, waarvan de stijlen meestal gekloofd lijken te zijn. Duidelijk wordt dit type afgebeeld op het linker luik van het retabel getiteld 'Het mirakel van de gebroken zeef' uit 1552.⁸ Een dergelijke gekloofde stoel, overigens van onbekende datum, is bewaard gebleven in de

Figuur 1 Waarschijnlijk zeventiende-eeuwse, van oorsprong geheel zwartgelakte poppenknopstoel. Beukenhouten poten en essenhouten scheien. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.34398-62.

collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.⁹ Het derde type, tot slot, dat als een van de voorlopers gezien kan worden, is een gedraaide stoel met panelen tussen de dikke stijlen en regels en in de zitting. In de bijdrage van Mathijs Terstegen, elders in deze bundel, komt dit type ruimschoots aan bod. Dat deze constructiewijze met een combinatie van gedraaide stijlen en panelen rondom gevat in een groef nog tot in de negentiende eeuw in gebruik blijft, tonen vroeg negentiende-eeuwse stoelen uit het Duitse altes Land,¹⁰ en waarschijnlijk negentiende-eeuwse kinderstoelen met een op deze wijze geconstrueerde zitting.¹¹

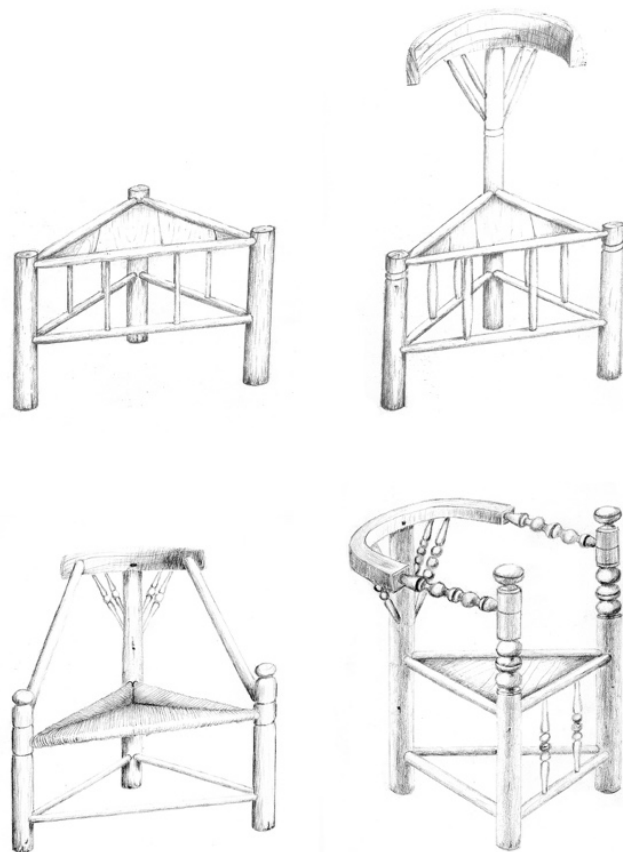
Vormenveelvoud in de Gouden Eeuw

De hiervoor behandelde driestlal heeft een variant met een hoge rugstijl met daarop een enkel of dubbel geschoorde zwevende kapregel (figuur 2 rechtsboven). Deze verhoogde vorm wordt gedurende de vijftiende en zestiende eeuw veelvuldig afgebeeld.¹² De vroege voorbeelden tonen weinig versiering en zijn enkel geschoord, latere modellen krijgen meer sierdraaiwerk en zijn dubbel geschoord. Dit type wordt tussen 1640 en 1670 op schilderijen veel gebruikt om er eenvoudige boertige interieurs mee te garneren zoals tijdens bruiloften of in herbergen.

Nog steeds driepotig is het type met schuin naar beneden lopende rechte sporten als armleuningen (figuur 2 linksonder). Het wordt vooral door Adriaen van Ostade afgebeeld maar is ook van andere kunstenaars bekend.¹³ Sinds jaar en dag is het Czaar Peterhuisje te Zaandam ingericht met drie exemplaren, waarschijnlijk daterend vóór 1650. Willem Joseph Laquy beeldt het type nog af in een keuken (1760-1771), zij het met rijker versierde armleuningen.¹⁴ Laquy gebruikt het hier waarschijnlijk om het achtergebleven karakter van de wooncultuur in deze landelijke keukens te benadrukken. Dit model wordt in geheel kraalgedraaide vorm tussen 1910 en 1940 weer populair in 'old finish'-gebeitst eikenhout.¹⁵

Een vergelijkbare stoel, maar dan met een rondlopende rugleuning en naar beneden gerichte kraalgedraaide armleuningen, zien we een aantal maal terug op schilderijen van Jan Steen (figuur 2 rechtsonder).¹⁶ Dat dit model niet uit de fantasie van de schilder voortspruit bewijst een gildepennig uit Middelburg (1709) waarop het als symbool van de stoelendraaiers is vereeuwigd.¹⁷

Bij het laatste hier behandelde driepotige model, dat nog frequent in de zeventiende eeuw in zwang is, zijn alle poten even hoog en verbonden door

Figuur 2 Een driestlal (linksboven), een driestlal met geschoorde kapregel (rechtsboven), een driestlal met geschoorde kapregel en schuine armleuningen (linksonder), en een driestlal met rondlopende rug en gedraaide armleuningen (rechtsonder).

Figuur 3 Een driestlal met geschoorde kapregel en beugelvormige leuning (linksboven), een stoel met een beugelvormige leuning (rechtsboven), een stoel met verhoogde rug en beugelvormige leuning (linksonder) en een knopstoel met lage sporten als armleuningen (rechtsonder).

Figuur 4 Kantwerkster op een knopstoel, 1600-1625. Collectie Rijksmuseum, inv.nr.: RP-T-1886-A-597.

een rondlopende spaanhouten beugel (figuur 3 linksboven).¹⁸ In de collectie van het Rijksmuseum Twenthe is een mogelijk zeventiende-eeuws exemplaar bewaard gebleven.¹⁹ De eerste vierpotige stoel tussen de hier behandelde gematte stoelen die in de Gouden Eeuw naast elkaar voorkomen heeft even hoge poten met een rondlopende spaanhouten rugleuning (figuur 3 rechtsboven).²⁰ Dit model kent ook een variant met een beugel, gecombineerd met een hoge rug als van een gewone knopstoel (figuur 3 linksonder).²¹

Ten slotte is er een model dat vrijwel gelijk is aan de knopstoel, zij het dat de arMLEUNINGEN bestaan uit lage gedraaide sporten (figuur 3 rechtsonder).²² Kinderstoelen met deze lage gedraaide sporten als arMLEUNINGEN, zoals reeds in 1605 afgebeeld door Joachim Wtewael en op een kinderportret,²³ zijn bewaard gebleven in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum.²⁴ Deze uitbarsting van vormen toont dat de Gouden Eeuw zelfs op het gebied van de eenvoudige stoel een tijd van vrije geest en experimenteren was.

Ontwikkeling

In die bruisende vormenveelvoud van de Gouden Eeuw vinden we rond 1600 ook de knopstoel zoals we die vandaag de dag nog steeds kennen. Van al

die vormen zou alleen de knopstoel blijven voortbestaan. Op de vroegste afbeeldingen is hij in gebruik bij gemiddelde tot welvarende burgers, zoals een rijk geklede kantwerkster (figuur 4), en evenzo rijk geklede gezinnen (circa 1609).²⁵ Tussen 1625 en 1635 beeldt Dirck Hals op vrijwel al zijn genreschilderijen naast Spaanse stoelen en driestallen ook knopstoelen af, allemaal in de interieurs van gegoede burgerij.²⁶ Andere schilders combineren de knopstoel met de chique dagobert-stoel.²⁷ Kenmerkend voor deze vroege knopstoelen zijn de gedraaide bollen op regelmatige afstanden aan de poten en de vaak pinakelvormige knoppen en sterk gecontourneerde scheien. Een van origine volledig zwartgelakte poppenknopstoel uit de zeventiende eeuw toont al deze eigenschappen (figuur 1).²⁸

Na circa 1740 lijkt de knopstoel bij de elite steeds meer naar de niet-representatieve ruimten te verhuizen, zoals meidenkamers, zolders en keukens. Vanaf het midden van de achttiende eeuw wordt de knopstoel gezien als een eenvoudig meubel en gebruikt om het contrast te illustreren met de rijkere. Zo beeldt Cornelis Troost (1742) de meivertuizing af, waarbij de rijken rocaille-stoelen verscheppen naar hun buitens langs de Vecht, en de armeren knopstoelen verkruien naar hun nieuwe dienstje.²⁹ Ook de gevelsteen (1759) aan de Amsterdamse Brouwersgracht 52 schetst onder de titel 'Nooit volmaakt' het contrast tussen een knopstoel en een vergulde Franse armstoel.

Getuige de vele stedelijke gildeverordeningen waarin de invoer van stoelen die buiten de stad zijn geproduceerd aan banden wordt gelegd, moeten er al vanaf de zeventiende eeuw buiten de steden stoelendraaiers actief zijn geweest.³⁰ Latere voorbeelden zijn de keuterboer-stoelendraaier uit Oirschot in 1735,³¹ de keuterboer-smid-stoelendraaier met een voorraad kersenhout in Groenlo in 1848,³² en de verderop uitgelichte Hendrik van der Pas uit Heeswijk. Het merendeel van de knopstoelen wordt tot 1800 echter in steden geproduceerd. Zo zijn er in de meeste steden gildereglementen terug te vinden waaruit blijkt dat er stoelendraaiers actief zijn.³³ Ook boedelinventarissen getuigen van stedelijke stoelendraaiers zoals Willem Willemsz. Sturck uit 1655 te Amsterdam.³⁴ Met twee draaibanen en een voorraad essenhout draait hij stelen en stoelen. Of daar knopstoelen tussen zitten blijft gissen omdat die term destijds zoals gezegd nog niet werd gebruikt. In principe kunnen ze elk type hebben gemaakt, afgebeeld in figuur 2 en 3. Contemporain beeldmateriaal maakt echter wel aannemelijk dat Struck of zijn stedelijke vakbroeders ook knopstoelen moeten hebben gemaakt.

Figuur 5 Iepenhouten knopstoel met uivormige knoppen en een biezen zitting. Geheel machinaal vervaardigd en oorspronkelijk roodbruin afgewerkt. Datering 1910-1950. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.37184-67.

Figuur 6 Rijk gedecoreerde 'Oud-Hollandsche' eikenhouten knopstoel, gebaseerd op de zeventiende-eeuwse vorm, ca. 1910-1940. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.4931-44.

Zo zijn er diverse zeventiende-eeuwse prenten van knopstoelendraaiers, waarbij die van vader en zoon Luiken uit Amsterdam (1694) een stedelijke context weergeeft.³⁵ In de Pijlsteeg te Amsterdam was er een stoelenmaker die op zijn gevelsteen uit 1728 een gematte knopstoel liet afbeelden. Enige zeventiende-eeuwse gildepenningen met gematte knopstoelen duiden er eveneens op dat het een belangrijk stedelijk product was.³⁶

Nadat de knopstoel gedurende de achttiende eeuw in de steden de gewoonste zaak van de wereld wordt, sijpelt deze door in de landelijke wooncultuur en wordt daar gedurende de negentiende eeuw het icoon van het platteland. Het geleidelijk vervangen van de driestaf door de knopstoel op het platteland zou, behalve met mode en welvaart, ook verband kunnen houden met het steeds vlakker worden van de meeste woonvloeren. Op oneffen keitjesvloeren staat een driestaf stabiel maar een vierpotige knopstoel niet. Daarvoor werkt een tegelvloer beter, die in veel boerderijen pas in de negentiende eeuw zijn intrede doet. In Noord-Brabant en Overijssel blijven het langst, tot in de twintigste eeuw, knopstoelendraaiers actief.

Gedurende de negentiende eeuw doen de in stoomfabrieken geproduceerde Mechelse, Culemborgse en Deventer stoelen hun intrede. In Limburg is er de plankenstoel³⁷, vanuit Noord-Brabant ondervindt de knopstoel concurrentie van de Oirschotse stoel. Ook de uiltjesstoel en de Thonet-stoel win-

nen overal terrein. Vooral in Noordwolde worden de enorm populaire wilgentenenfauteuils geproduceerd. Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat de knopstoel in de vroege twintigste eeuw nog maar weinig in zwang is. In deze relict-fase wordt de knopstoel 'herontdekt' door meubelontwerpers en binnenhuisarchitecten. Hij wordt door hen aangeprezen als landelijk, eerlijk en als een zuiver stuk volkscultuur. Willem Penaat (1875-1957) ontwerpt in 1899 een geminimaliseerde ideaalversie, de 'boerenstoel' genaamd.³⁸ In de eerste decennia van de twintigste eeuw komen er meer van dergelijke vereenvoudigde versies op de markt.³⁹

De knopstoel wordt vervolgens ingezet bij de 'goed-fout'-campagne van binnenhuisarchitecten. In brochures, boeken en tentoonstellingen geven zij voorbeelden van foute want te drukke interieurs met te rijk gedecoreerde stukken, tegenover goede want legere interieurs met eenvoudig meubilair. Dit alles in een poging tot verheffing van de arbeidende klasse. Zo toont Leliman-Bosch in haar bevoogdend werkje 'Over goede en goedkope woninginrichting' diverse interieurs met knopstoelen.⁴⁰ De Algemeene Woningbouw Vereniging Amsterdam propageert in de jaren 1920 in haar voorbeeldinterieurs eveneens de eenvoudige knopstoel.⁴¹

Die edele eenvoud bleek echter toch duurder dan gewenst en voornamelijk in trek bij het progressieve welvarende deel van de bevolking. De arbeidende klasse had niets op met dit minimalisme.

Figuur 7 Gegroende zeventiende-eeuwse knopstoel (1650-1700). Iepenhout. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, inv. nr.: NOM.9230.OV.

Het deed hen te veel aan armoede denken. Bij het inrichten van hun woningen keken ze naar de traditionele rijk gedecoreerde interieurs van de maatschappelijke lagen boven hen en naar de roemrijke Gouden Eeuw. Als ze al een knopstoel in hun interieur plaatsten dan moest er meer sierdraaiwerk en snijwerk aan zitten, compleet met de zeventiende-eeuwse pinakelvormige knoppen (figuur 6).⁴²

Voor het eerst in de meubelgeschiedenis treedt er dus een tweesplitsing én inversie op: eenvoudige knopstoelen voor welvarende progressievelingen, en rijk gedecoreerde voor traditionele armeren. De binnenhuisarchitecten met hun minimalistische versie en de arbeiders met hun rijk geornamenteerde versie pretenderen weliswaar terug te kijken en zich op oude voorbeelden te baseren, maar beide bewegingen creëerden iets dat daarvoor nog niet bestond.

Gedeeltelijk gelijktijdig aan deze ontwikkeling is er tussen 1870 en 1945 behoefte aan knopstoelen met een Hindelooper⁴³ of Zaanse⁴⁴ beschildering. Ze worden gekocht door musea en de culturele elite, die behoefte hebben aan pure resten van onze eigen Nederlandse volkscultuur, niet bezoedeld door burgerlijke of internationale invloeden. Al deze stoelen dragen echter een twintigste-eeuwse beschildering, zo blijkt nu. De Hindelooper beschilderingen treffen we in de regel aan op nieuwe naalddouwen stoelen die door lokale firma's zijn geproduceerd.⁴⁵ De Zaanse beschilderingen worden in de regel op

oudere stoelen aangebracht. Voor zover na te gaan gebeurde dit door antiquairs die in de honger naar het volkseigene wel brood zagen. Er is overigens voor zowel Hindeloopen als voor Zaandam tot nog toe geen bewijs dat er daar in de achttiende of vroeg negentiende eeuw ooit dergelijke decoraties op knopstoelen zijn geschilderd.⁴⁶

De knopstoel beleeft zijn voorlopig laatste grote opleving vanaf het begin van de jaren 1970.⁴⁷ Als door de ruilverkaveling het hele platteland is gevlaakt en rechtgetrokken, gaat men weer verlangen naar de landelijke idylle en komt de knopstoel nogmaals in de belangstelling, samen met lampen van karrenwielen met varkensblazen kapjes boven de tafel, de suikerbietenmolen als geraniumbak in de voortuin, en de melkbus als paraplu-bak in de hal.

Samenvattend is de knopstoel, voor zover de huidige informatie strekt, al rond 1600 in gebruik in de wooncultuur van de welvarende stedelijke burgerij. Vanaf die tijd wordt het stap voor stap een steeds gewoner, meer algemeen voorkomend meubel dat gedurende de negentiende eeuw ook het platteland veroverde. Als hij ook daar in onbruik raakt, wordt hij rond 1900 'herontdekt' als pure volkscultuur en in geminimaliseerde vorm opnieuw populair bij het progressieve welvarende deel van de bevolking. De knopstoel is tot op de dag van vandaag in productie. Daarmee is het de langst en meest gebruikte stoel van Nederland.

Stoelgroenders

Er zijn in de afgelopen vierhonderd jaar in geheel Noordwest-Nederland ook geverfde knopstoelen in zwang geweest. De meest voorkomende kleuren zijn effen groen en rood. Zo komen groene matenstoelen in de zeventiende en achttiende eeuw voor op het Rapenburg te Leiden.⁴⁸ Het vroegste voorbeeld dateert uit 1597. Ze staan daar overal in huis, van de grote zaal tot in de minder representatieve ruimten zoals keukens, meidenkamers en op zolders. Desondanks houdt Wopke Eekhoff (1848) groene gematte stoelen typisch voor de Hindelooper wooncultuur. Hij heeft er zelfs een Friese naam voor: bekkelingen.⁴⁹ Uit de bewaard gebleven inboedels van de gehele zuidwesthoek van Friesland blijkt echter dat daar overal groene stoelen voorkomen, niet alleen in Hindeloopen.⁵⁰ Desondanks worden ze vanaf de late negentiende eeuw op grote schaal nagemaakt in Hindeloopen, inclusief de zeventiende-eeuwse pinakelvormige knoppen en de effen groene beschildering.⁵¹ Groene knopstoelen zijn echter niet typisch voor

alleen Hindelooen maar een algemeen fenomeen in de Noordwest-Nederlandse stedelijke wooncultuur. Bovendien gebruikt men in de bestudeerde achttiende-eeuwse Friese boedelinventarissen niet de term bekkeling. Dat Eefhoff dit wel doet lijkt eerder een poging om het erfgoed aldaar Friester te doen lijken dan het was.

Stoelgroeners, stoelgroenders of ook wel stoelververs worden geregeld genoemd in stedelijke gilden. Tussen 1580 en 1649 betalen in Dordrecht in totaal dertig mensen aan het Gilde van de Vijf Neringen om stoelen te mogen groenen. Deze ambachtslieden zijn daarnaast onder meer stoelendraaiers, wieldraaiers of lantaarnmakers. Bij enigen van hen wordt expliciet gespecificeerd dat ze niet het recht hebben om als ‘clatschilder’ te werken maar dat ze alleen stoelen mogen groenen.⁵² Aan het einde van de zeventiende eeuw blijkt dat de Dortse grofschilders het recht hebben om stoelen te groenen.⁵³ In Gouda (1663) treedt men op tegen de malafide praktijk om wilgenhouten stoelen te groenen, omdat de klant zodoende niet meer kan zien dat hij een stoel van inferieur hout koopt. Wilgenhouten stoelen mogen voortaan alleen wit (dat wil zeggen blank) en ongegroeend verkocht worden.⁵⁴ Dit zijn slechts twee steden als voorbeeld. In alle onderzochte steden blijken stoelgroenders actief te zijn geweest, zoals in Utrecht⁵⁵ en Delft⁵⁶.

Het overgrote deel van de beschilderde knopstoelen was effen groen, zoals ook te zien is in de familiechroniek van Jan Siewertsz. Kolm (1618-1630)⁵⁷ en op schilderijen van Dirck Hals uit 1625-1630.⁵⁸ Dat er weleens, zij het primitief, decoraties op aangebracht zijn is te zien op het schilderij De jonge fluitspeler uit circa 1635 van Judith Leyster.⁵⁹ De knopstoel op dit schilderij draagt een lichtgroen fond, gedecoreerd met een donkergroen gestempeld of getamponneerd patroon. Dergelijke stip- en streppatronen zijn gemeengoed in de zeventiende eeuw, getuige meerdere schilderijen met dergelijk gedecoreerde stoelen.⁶⁰ Een knopstoel met waarschijnlijk een wortelnotenimitatie is te vinden op het schilderij De jonge moeder uit 1658 van Gerrit Dou.⁶¹

Knopstoelenmaker Hendrik van der Pas (1901-1969)⁶²

In Heeswijk bij Den Bosch woonde de katholieke keuterboer en knopstoelenmaker Hendrik van der Pas (figuur 8). Zijn boerderijtje werd door zijn grootvader in 1849 gebouwd, compleet met heert, woonkeuken, stal en een stoelenmakerij in het achterhuis. In de woonvertrekken lagen koud gelegde plavuizen, die nog in de jaren 1960 elke dag met

Figuur 8 Hendrik van der Pas, vlak voor zijn dood in 1969. In zijn zondagse goed laat hij nog één keer zien hoe hij voor de Tweede Wereldoorlog dag in dag uit knopstoelen maakte (foto: CDA NOM AA109941).

vers zand werden bestrooid. De woonkeuken was uitgevoerd met een bakoven en aardappelkelder. In 1964 kwam het water nog uit de put, maar was er al wel elektriciteit. De kachels werden op kolen gestookt. Het echtpaar sliep in een bedstede. In de stal was plaats voor twee koeien, wat varkens, geiten en kippen.

Stoelen maken⁶³

Hendrik leerde het vak van zijn vader en begon op elfjarige leeftijd als stoelendraaiër. Het essenhout voor de stoelen werd op stam gekocht. Die stammen zaagde hij op zijn erf met een trekzaag in stukken, ter lengte van sporten of stijlen. Die laatste worden door Hendrik stapels genoemd. Hij produceerde drie maten stoelen met achterstijlen van respectievelijk 95, 102 en 110 cm lang. Met kloofwiggen, een bijl en een houten hamer werden de stukken verder gekloofd, met een handbijl achtkantig gehakt en vervolgens in de draaibank ingespannen.

Draaien

Op de wipdraaibank draaide hij de stoelpoten en sporten. Het type draaibank waar Hendrik op draaide is oud, het wordt al afgebeeld op een ets uit 1635.⁶⁴ Voor de stabiliteit zijn de kolommen van de draaibank ingegraven. Vanuit de essenhouten wip aan het balkenplafond liep er een touw een aantal maal om het werkstuk en vervolgens door tot aan het trap-pedaal op de grond. Om het pedaal op zijn plaats te houden was het achtereinde met een ijzeren pen aan de grond gezekeerd. Het ruwe draaiwerk gebeurde met een guts, glad afwerken met een beetel. Gedurende het werk controleerde Hendrik de dikte met een krompasser. Een afschrijflatje met een draadnagel diende om tijdens het draaien de juiste lengte van de sporten af te tekenen. De sporten waren in het midden kraalgedraaid, de stijlen kregen een knop.

Stomen

De achterstijlen werden ter hoogte van de zitting gebogen met stoom uit een waterketel op de kolenkachel. De circa 0,7 cm dikke scheien zaagde hij met een spanzaag uit de stam, waarna hij ze vlakke met een blokschaaf en vervolgens boog. Daarvoor diende een ingemetselde ketel in de voorstal, tevens gebruikt om het varkensvoer en de was te koken. De hete scheien werden om en om in een buigraam geklemd en gedroogd. De bovenkant van de schei werd nadien met zaag en trekmes geprofileerd.

Vergaren

De arMLEUNINGEN zaagde hij met een spanzaag in de vorm om ze ten slotte met schaaf en trekmes af te werken. De trek- en spanzagen onderhield hij met een pezerik. Tussen vier nokken op een werkblok werden de stijlen met wiggen vastgezet om er de huizen in te boren en te hakken. De huizen voor de scheien werden voorgeboord met een zwengel en stalen spiraalboor. Met de heul-aks, nog van zijn vader, diepte hij de huizen verder uit. Het hout voor de stijlen werd 'levend' verwerkt. De scheien en sporten werden daarentegen gedroogd. Door krimp van de stijlen, na het vergaren, kwamen zo alle verbindingen vast te zitten.

Matten

Hendrik matte zijn stoelen met zoute biezen uit Puttershoek (bij Zwijndrecht). Daarbij gebruikte hij een mathamer en matnaald voor het aanslaan en opvullen van de biezen. De stoelen kregen tot slot een accoladevormig geschulpte steunlat onder de zitting, tegen de achterzijde van de voorpoten.

Klanten

Hendrik werkte van 's ochtends half zeven tot 's avonds negen uur, met twee pauzes.

Als het vlot liep produceerde hij honderd sporten per dag of drie stoelen. Hendrik leverde alleen rechtstreeks en op bestelling, meestal aan streekgenoten. De stoelen werden door de kopers zelf afgehaald, een enkele keer verzond hij per bodedienst.

Na de Tweede Wereldoorlog

Tot 1940 werkte Hendrik met lokaal essenhout, na die tijd met gedroogd inlands eikenhout dat hij kocht van een plaatselijke timmerman. In de laatste fase liet hij het draaiwerk door een lokale houtdraaier doen en maakte hij nog slechts één stoel per dag. De sporten bleven na de Tweede Wereldoorlog onversierd. Omdat het droge eikenhout van de stijlen niet meer nakromp, lijmde hij de verbindingen met Cetaflex.⁶⁵ Tot 1945 werd de bovenste schei of kapregel aan weerszijde met een zelfgemaakt houten deuveltje vastgezet. Na die tijd is Hendrik voor dit doel draadnageltjes gaan gebruiken.

De knopstoelen van het Nederlands

Openluchtmuseum

Voor dit onderzoek zijn de ruim tweehonderd knopstoelen van het Nederlands Openluchtmuseum geanalyseerd. Daarbij stonden twee kwesties centraal. Ten eerste was de vraag of de knopstoelen regionale verschillen vertonen. Ten tweede of de knopstoelen te dateren zijn aan de hand van hun fysieke kenmerken zoals houtsoort, technische aspecten, vorm of kleur.

Geografische verspreiding

Voor zover bekend komen de stoelen in aflopende volgorde uit de provincies Gelderland (61), Zuid-Holland (44), Noord-Brabant (26), Drenthe (25), Noord-Holland (18), Groningen (10), Friesland (9), Overijssel (6), Zeeland (3), Utrecht (3), en geen uit Limburg. Het betreft hier de laatste verblijfplaats vóór verwerving, dus niet de plaats van productie. Bij dit overzicht moet in ogenschouw worden genomen dat de grote hoeveelheid knopstoelen uit Gelderland ook voortkomt uit het feit dat het de grootste provincie is en dat het Nederlands Openluchtmuseum veel wooncultuur uit de eigen regio aangeboden krijgt. De vele knopstoelen uit Zuid-Holland komen voor een belangrijk deel uit Den Haag en Wassenaar, waar een welvarende bovenlaag vanaf de late negentiende eeuw interesse kreeg voor dit pure stukje volkscultuur. Veel van deze knopstoelen zullen oorspronkelijk elders

zijn gebruikt. Tijdens veldwerk gefotografeerde interieurs (1900-1950)⁶⁶ met knopstoelen geven de volgende verdeling per provincie: Overijssel (50), Gelderland (35), Noord-Brabant (28), Noord-Holland (12), Groningen (10), Drenthe (6), Zeeland (5), Friesland (3), Limburg (2), Zuid-Holland (0), Utrecht (0). De stoelen zelf en de interieurafbeeldingen geven beide de indruk dat de knopstoel tot in de twintigste eeuw vooral in Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant in gebruik bleef en het minst in Utrecht, Limburg en Zeeland.

Houtsoorten

Uit de Amsterdamse gildereglementen (1675) weten we dat de stoelendraaiers daar peren- en appelhouten exemplaren schilderen om ze op het voorgeschreven kersenhout te laten lijken. Bovendien kleurden ze vurenhouten stoelen om ze vervolgens voor essenhout te slijten.⁶⁷ Uit Gouda weten we dat de stoelendraaiers (1663) onder meer wilgenhouten stoelen draaien.⁶⁸ De houtsoorten die voor de poten van de knopstoelen van het Nederlands Openluchtmuseum zijn gebruikt zijn in aflopende volgorde: iepenhout (66), essenhout (48), beukenhout (49), naaldhout (13), eikenhout (9), kersenhout (8), wilgenhout (1). Vier stoelen hebben achterpoten van een andere houtsoort dan de voorpoten. Essen- of eikenhouten stoelen zijn in de regel geheel uit die ene houtsoort gemaakt. Bij iepenhouten poten zijn de scheien en de kapregel het vaakst van een veerkrachtigere taaiere houtsoort zoals essenhout. Maar alle combinaties komen voor. Zo zijn er ruim tien stoelen met wilgenhouten scheien. Vele stoelen dragen resten van bast, er werd dus heel zuinig gedraaid. De naaldhouten knopstoelen dateren met name uit de vroege twintigste eeuw, zijn in Hindeloopen gemaakt en dienden meer als woondecoratie dan als gebruiksvoorwerp. Tussen 1900 en 1930 zijn er veel beuken- of eikenhouten stoelen vervaardigd, hout dat is verkregen uit de Europese houthandel, niet het lokale iepen- en essenhout zoals eerder veel is gebruikt. Regionaal gezien lijkt er geen patroon te zijn: knopstoelen van al deze houtsoorten komen min of meer evenredig in alle provincies voor. Ook binnen ensembles van zeer op elkaar lijkende stoelen, zowel uit kerken als uit huishoudens, hebben de stoelen verschillende houtsoorten.

Technische details

Het maakproces, zoals bij Hendrik van der Pas beschreven, en bij stoelendraaiers gebruikelijk,⁶⁹ laat een groot aantal sporen na. Om te beginnen zijn kloofsporen op bijna een vijfde van de knop-

stoelen teruggevonden, vooral op de scheien. Na het kloven zijn de scheien recht uitgezaagd met een handzaag en tot slot gladgeschaafd. Poten, zittingregels en sporten werden na het kloven grof voorbereid met een bijl. Sporen daarvan zijn alleen aangetroffen op de zittingregels die normaal door een biezen mat worden afgedekt en daarom niet verder glad zijn afgewerkt. Op de poten waren deze bijlsporen inmiddels grotendeels verdwenen door het draaien. Sporten dragen ook regelmatig haalmessporen, en zullen daarom lang niet altijd zijn gedraaid.

Naarmate de tijd vordert worden de knopstoelen meer en meer met machines vervaardigd. Sporen van de cirkelzaag, de vlakbank en de lintzaag zijn het meest aangetroffen. Deze sporen geven in theorie een terminus post quem. Zo zijn cirkelzagen al vanaf 1841 in Nederland in gebruik.⁷⁰ Een knopstoel met cirkelzaagsporen moet daarom na 1841 dateren. Menig stoelendraaier doet tot de Tweede Wereldoorlog echter nog alles met de hand. Dit maakt dat de datering van een knopstoel met cirkelzaagsporen weleens honderd jaar later kan liggen dan de introductie van de cirkelzaag.

Hetzelfde geldt voor draadnagels, die vanaf 1860 opgang doen in Nederland. Onder de bestudeerde knopstoelen zijn er ongeveer net zoveel kapregels met houten deuvels getoogd (43) als met draadnagels (51). Het eerste was lange tijd goedkoper: draadnagels moest je kopen, deuvels maakte je zelf. Hendrik van der Pas begint daarom pas na de Tweede Wereldoorlog met draadnagels, tachtig jaar na de introductie. Vele knopstoelen vertonen dus een grote kloof tussen de technische datum en de kalenderdatum.

Onder de poten van slechts tien knopstoelen is de indruk van een meenemer te zien. De stoelenmakerswipdraaibanken zijn aan weerszijden uitgevoerd met centerpunten. Alleen draaibanken met een wiel- en snaaraandrijving hebben aan die kant een meenemer. De tien stoelen met sporen van een meenemer dateren allemaal uit de twintigste eeuw. Dat er zo weinig knopstoelpoten sporen van een meenemer tonen, geeft nogmaals aan dat in deze branche pas laat werd gemechaniseerd.

Knopvormen

De bestudeerde stoelen vertonen vele knopvormen. Deze zijn voor dit onderzoek onderverdeeld in een aantal grotere categorieën: paddenstoel (94), bol (59), ui (22), pinakel (13) en modern (10). Het meest voorkomende knoptype is paddenstoelvormig, waartoe de knoppen met een puntje erop ook zijn meegerekend. De op veel zeventiende-eeuwse

exemplaren aanwezige pinakelvormige knop (zie figuur 1) wordt in de vroege twintigste eeuw in Hindeloopen op grote schaal toegepast op de daar in geschilderd naaldhout uitgevoerde knopstoelen. Ook op de knopstoelen in Oud-Hollandsche stijl uit 1910-1940, die de Gouden Eeuw moesten uitademen, is de pinakel veel toegepast (figuur 6). De verschillende knopvormen komen evenredig in alle provincies voor, met een uitzondering: de acht ensembles uit Drenthe hebben allemaal een paddenstoelvormige knop. De moderne knoppen zijn minimaal vormgegeven, in de sfeer van de eerdergenoemde boerenstoel van Willem Penaat. Er lijkt geen correlatie te bestaan tussen de houtsoort en de knopvorm, of de technische details en de knopvorm. De diverse knopvormen worden in alle houtsoorten uitgevoerd en bijvoorbeeld geheel machinaal gemaakte knopstoelen kunnen alle soorten knopvormen hebben.

De knopstoel wordt tot ver in de twintigste eeuw niet alleen in Noord-Brabant gemaakt. Desondanks heet een knopstoel in de twintigste eeuw ook wel een Brabantse stoel.⁷¹ Ook Hendrik zelf zegt dat hij maar één model stoel maakt: het Brabantse model. Is er iets typisch Brabants aan zijn stoelen? Zijn stoelen hebben alle mogelijke vormen knoppen: bol-, paddenstoel-, en uivormig. Deze vormen komen in heel Nederland voor. De aanduiding 'Brabants' slaat dan ook waarschijnlijk niet op de vorm van de stoel maar eerder op het feit dat het stoelendraaien in Noord-Brabant gedurende de late negentiende en vroege twintigste eeuw zo'n belangrijke industrie is geweest.

Kleur

Veel van de knopstoelen in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum bleken rond de jaren 1940-1960 te zijn kaal geschraapt, toen er een geheel andere restauratie-ethiek heerste. De meeste knopstoelen waren oorspronkelijk echter geschilderd of gebeitst, te herkennen aan kleurresten in de houtnerf op plaatsen waar minder goed is gekrabd. Er lijkt slechts één gegroende stoel in de collectie te zijn. Het is een waarschijnlijk zeventiende-eeuws exemplaar met een semi-transparante harsrijke groene koperoxidehoudende laag als eerste afwerking (figuur 7).⁷² Waarschijnlijk is dit het werk van stoelgroenders, hierboven behandeld. De bulk van de stoelen draagt als oudste kleur echter een mahoniekleurige beits, waarna ze in de regel geheel effen roodbruin zijn overschilderd. Die mahoniekleurige beits komt in de mode door het achttiende-eeuwse mahoniehouten meubilair. Gebeitste en geschilderde roodbruine navolgingen,

zoals ook op Friese staartklokken, dateren meestal pas uit de negentiende eeuw. Ook in Staphorst was de roodbruine kleur gebruikelijk. Maar daar is men vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw knopstoelen steeds feller rood gaan schilderen.

In de huidige kale toestand vallen de verschillende houtsoorten erg op. Dit wijst er mijns inziens eveneens op dat deze knopstoelen van origine gebeitst of geschilderd waren. De knopstoelen uit het interbellum zijn dikwijls transparanter aangekleurd ('old finish') en daarom uit één houtsoort gemaakt. In grote strekken volgen knopstoelen qua kleur dus de landelijke interieurmoden, zij het met soms aanzienlijke vertraging.

Kerkstoelen

Slijtage veroorzaakt door het rusten van de voeten op de voorste onderste sport is gebruikelijk bij knopstoelen. Bij een aantal van de bestudeerde stoelen is dit echter andersom, de slijtage zit op de achterste onderste sport. Deze stoelen hebben in de regel ook een nummer achterop geschilderd, en soms een naam. Het zijn dan ook geen stoelen uit huishoudens maar kerkstoelen, waar ze in rijen achter elkaar staan. De kerkgangers hebben hun voeten steeds op de laagste achtersport van de stoel voor hen gezet. Zo'n zondagochtendtaferel met knopstoelen is goed te zien op een schilderij getiteld De preek uit 1886 door Gari Melchers.⁷³

Abstract

In terms of sitting, the Golden Age was a period of innovation and experiment, not only in science and the arts, but also for the simplest chairs. During this period a wide variety of turned chairs was used in The Netherlands (figures 2 and 3). All these types went out of fashion, with only one survivor, the knopstoel. This is a turned, slender ladder-back chair with a rush seat, and back posts ending in finial knobs. It was already in use around 1600. Initially it was fashionable among the well to do, and it was produced in every major city. During the eighteenth century it gradually became a more common chair, and it was finally fully adopted on the countryside during the nineteenth century. More and more rural woodturners started to produce this type of chair, whereas it disappeared in the cities. After the chair became rare on the countryside around 1900, it was rediscovered by designers like Willem Penaat, who produced a minimalistic version. This kind of furniture was used in the early twentieth-century campaigns by interior designers and architects to educate the labour class. These workmen, however, associated

the minimalistic version with poverty, and rather bought more ornate examples, reflecting the past life style of the wealthy. The Netherlands Open Air Museum has over two hundred knopstoelen, which were studied in detail. Tool traces indicate that this branch mechanized very late. The spring pole lath was in use well into the twentieth century. Most of the chairs in the collection originally appear to have been painted or at least stained, but many have been scraped down since. The knopstoel is still produced today. This makes it the longest and most widely used chair in Dutch domestic culture.

Hans Piena
 Conservator Wooncultuur
 Nederlands Openluchtmuseum
 h.piena@openluchtmuseum.nl

Noten

- ¹ Ik dank Joke van Houdt en Kathy Marchand voor hun bijdragen aan dit artikel.
- ² Zie bijvoorbeeld: 'Hi wist it', in: *Sljucht en rjucht:Frysk wykblêd*, W.A. Eisma Cz. (red.), 1897, p. 67; W. Heimburg, 'Weerspannige harten', in: *Nieuwe Veendammer courant*, 8-5-1897; 'Kijkje in Drenthe II', in: *De Telegraaf*, 1-9-1898.
- ³ Zie bijvoorbeeld het schilderij van Pieter Aertsen, *Landlieden bij de haard*, ca. 1560, Museum Mayer van den Bergh.
- ⁴ Omgeving van Rogier van der Weyden, mogelijk Vrancke van der Stockt, *Mannen die stoelen scheppen (scupstoel)*, 1444-1450, Metropolitan Museum of Art, inv.nr.: 1975.1.1848; Anoniem Zuid-Nederlands, *Maaltijd van de Heren van Liere te Antwerpen*, 1523, Centraal Museum Utrecht, inv.nr.: 6860; Pieter van der Heyden, *Dans op boerenbruiloft*, 1551-1572 (werkzame periode), (naar Pieter Brueghel de oude), Rijksmuseum, inv.nr.: RP-P-OB-7366; Pieter Aertsen, *De eierdans*, 1557, Rijksmuseum, inv.nr.: SK-A-3; *Predella van het St.-Jozefsaltaar*, 1560-1570, Stedelijk Museum Gouda; Pieter Breugel de Oude, *De volkstelling te Bethlehem*, 1566, Koninklijke Musea voor Oude Kunsten van België, inv.nr.: 3637; Pieter van der Heyden, *Vastenavond*, 1567, (naar Hieronymus Bosch), Rijksmuseum, inv.nr.: RP-P-1906-2367; Peeter Baltens, *Boerenkermis met de opvoering van de klucht 'Een cluyte van Playerwater'*, ca. 1570, (naar Pieter Bruegel de Oude), Rijksmuseum, inv.nr.: SK-A-2554; Pieter Pietersz, *Liefdespaar in een herberg*, 1575-1600, Kunsthistorisches Museum Wenen, inv.nr.: 3572.
- ⁵ Meertens Instituut, *boedelbank*, 1710 (Maas-luis), archief: 183, code: 1710; 1723 (Weesp), archief: O.R.A. 2843, code: 1723,4; 1788 (Maasland), archief: 5417, code: 1788,2; 1764 (Oirschot), archief: 274, code: 1764,3; 1765 (Oirschot), archief: 274, code: 1765,2.
- ⁶ Inv.nr.: ZZM 000159.
- ⁷ Zie: H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden. De bouwwereld tussen 1000 en 1650*. Zaltbommel 1965, pp. 64-69; J. Smink, 'De bouwers van de goudse waag', in: *Tidings van die Goude*, jrg. 16, nr. 3, juli 1998, pp. 93-105; B. Dubbe, *Huusraet, het stedelijk woonhuis in de Bourgondische tijd*. Hoorn: Uitgeverij Polder Vondsten, 2012, p. 6.
- ⁸ Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, inv.nr.: 334.
- ⁹ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.35280-64 en T 1782.
- ¹⁰ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.34547-63 en NOM.34548-63.
- ¹¹ Museum Paulushofje, Etten-Leur, inv.nr.: 4777; Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.40059-71. Zie ook CDA NOM AA 24880 voor twee roodgeverfde kinderstoelen in Staphorst met een dergelijke zitting.
- ¹² Meester van 1518, *Het laatste avondmaal*, Museum Catherijneconvent, inv.nr.: ABM s46; Anoniem, *Zuid-Nederlands, Maaltijd van de Heren van Liere te Antwerpen*, 1523, Centraal Museum Utrecht, inv.nr.: 6860; Pieter van der Heyden, *Vastenavond* 1567 (naar Hieronymus Bosch), Rijksmuseum, inv.nr.: RP-P-1906-2367; Pieter Brueghel de jonge, *Vlaamse spreekwoorden*, 1590-1620, Rockoxhuis, inv.nr.: 77.152; Adriaen Brouwer, *Drinkende boeren in een herberg*, 1629-1631, Museum of Fine Arts Boston, inv.nr. 56.1185; David Rijckaert III, *Boerenmaaltijd*, 1632-1661, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, inv.nr.: 322; Waarschijnlijk David Teniers de Jonge, *De triktrakspelers*, 1640-1645, National Gallery, Londen, inv.nr.: NG 242; Ludolf de Jongh, *Herberg met rustende jagers*, 1658, Groninger Museum, inv.nr.: 1931.0113; Jan Havicksz. Steen, *Familietafereel*, 1660-1678, Rijksmuseum, inv.nr.: SK-C-231; Jan Havicksz. Steen, *Dat ghy zoekt, seek ick mee*, 1663, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warschau, Polen; Jan Havicksz. Steen, *Vechtpartij in een herberg*, 1664, Alte Pinakothek, München, inv.nr. 391; Abraham Diepraam, *De gelagkamer*, 1665, Rijksmuseum, inv.nr.: SK-A-1574; Jan Havicksz. Steen, *De kandeelmakers*, 1665-1670, Mauritshuis, inv.nr.: 920.
- ¹³ Adriaen van Ostade, *Dans in de herberg*, 1650-1654, Rijksmuseum, inv.nr.: RP-P-OB-12.864; Adriaen van Ostade, *Oude vrouw in gesprek met rokende en drinkende boeren in de deuropening van een herberg*, 1660-1679, RKD afb.nr.:

0000258802; Adriaen van Ostade, Boerengezelschap binnenshuis, 1661. Rijksmuseum, inv.nr.: SK-C-200; Adriaen van Ostade, Boeren in een herberg, 1662, Mauritshuis, inv.nr.: 128; Jonas Suyderhoef, Boereninterieur met triktrakspeleers, 1613-1686 (naar Adriaen van Ostade), Detroit Institute of Arts Museum, inv.nr.: 09.1S1131.

¹⁴ Willem Joseph Laquy, De keuken, ca. 1760-1771. Rijksmuseum, inv.nr.: SK-A-1624.

¹⁵ Stoelen: Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.31575-60, N.4607.D. Voor een meubelcatalogus van een van de producenten zie: St. Collé, *Catalogus Jacobean-, Oud-Hollandsche en moderne stoelen en meubelen*. Culemborg, 1927, p. 19. Voor literatuur zie: H. Piena, 'Omhoog- en achteruitkijken: de meest verkochte ameublementen van het interbellum', in: *Van school tot stijl: modernisme in de meubelkunst, 1915-1940*. Utrecht: Stichting Ebenist, 2015, pp. 74-85.

¹⁶ Jan Havicksz. Steen, Driekoningenavond: de koning drinkt. 1666-1667. Voormalige verzameling B. Houthakker, Amsterdam. Dit type stoel is ook afgebeeld in: G. Henriot, *Le Meuble depuis l'antiquité jusqu'au milieu du XIX Siècle*. Leipzig: Emil Herrmann senior, 1929, p. 35.

¹⁷ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.20965-54.

¹⁸ Jan Havicksz. Steen, Bierbrouwerij tijdens bruiloft, 1669-1671, afbeelding CDA NOM AA 126249.R.

¹⁹ Rijksmuseum Twenthe, inv.nr.: 0259.

²⁰ Dirck Hals, Elegant gezelschap in een interieur, ca. 1620. RKD database, afb.nr.: 0000193923; Adriaen Brouwer, Pfannen-kuchenbackerin, 1630-1639. Kunstmuseum Bazel, inv.nr.: 909; Adriaen van Ostade, Drinkende boeren in een herberg, 1650-1684, RKD afb.nr.: 10013388; Willem Joseph Laquy, De pennensnijder, ca. 1765-1770 (naar Gerard Dou). Rijksmuseum, inv.nr.: SK-A-2320-C.

²¹ Joachim Wtewael, Caritas, 1627, RKD, afb.nr.: 0000156283; Ludolf de Jongh, Bode die brief voorleest aan een gezelschap in een herberginterieur, 1657. Landes-Museum Mainz; Jan Havicksz. Steen, Twee mannen en een vrouw drinkend en lachend in een herberg, 1640-1679, RKD, afb.nr.: 0000114506; Jan Havicksz. Steen, Driekoningenfeest, 1660-1669, RKD, afb.nr.: 0000071012; Jan Havicksz. Steen, Prinsjesdag: het gezelschap viert de verjaardag van Prins Willem III, 1660-1679, Rijksmuseum, inv.nr.: SK-A-384; Jan Havicksz. Steen, Herberginterieur met een oude man, die zich amuseert met de waardin, en triktrakspeleers, bekend als 'Twee-erlei spel', 1660-1678. Rijksmuseum, inv.nr.: SK-A-3347; Jan Havicksz. Steen,

Driekoningenfeest, 1662. Museum of Fine Arts, Boston, inv.nr.: 54.102.

²² Joachim Wtewael, Keukeninterieur, 1605. Gemaldegalerie Staatliche Museen zu Berlin, inv.nr.: 2002; Gerard ter Borch de jonge, De Spinster, 1652. Museum Boijmans, inv.nr.: VdV 4; Anoniem, Rederijkerskamer, 1659. Frans Hals Museum, inv.nr.: OS I-552.

²³ A. Wassenbergh, *Het kinderportret in Noordelijk Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 19 December 1953 – 18 Januari 1954. Leeuwarden: Fries Museum, 1953, cat. nr. 61; CDA NOM dia 467.

²⁴ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.40059-71, NOM.40060-71, NOM.41461-72 (kinderstoelen); NOM.39237-70 (latere kopie).

²⁵ Claes Jansz. Visscher (II), Rijksmuseum, inv.nr.: RP-P-1889-A-14266 en RP-P-1893-A-18069.

²⁶ Zie bijvoorbeeld RKD, afb.nr.: 0000173639 (1628) en 0000172832 (1635).

²⁷ Zie bijvoorbeeld Quiringh Gerritsz. van Brekelencam, De goede raad aan de zieke, 1667, Latvian National Museum of Art, Riga, later verkocht op Veiling Mak van Waay, Amsterdam nr. 173, 24 jan.-8 febr. 1967, cat.nr.: 196.

²⁸ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.34398-62.

²⁹ Amsterdam Museum, inv.nr.: TA 10328. Zie: I. Oud, *Nederlandse tekenaars geboren tussen 1660 en 1745. Oude tekeningen in het bezit van het Amsterdams Historisch Museum waaronder de collectie Fodor*. Zwolle: Waanders, 1999, p. 207.

³⁰ Zie bijvoorbeeld: *Handvesten, privilegien, octroyen, costumen en willekeuren der stad Amstelredam*. Amsterdam: O.B. Smient en B.O. Smient 1683, volume 2, p. 1141.

³¹ Meertens boedelbank, archiefnr.: 1735,5, code 268.

³² Meertens boedelbank, archiefnr.: 1848,01, code 3592/2076.

³³ Op.cit. p.1141 en 1142; *Gildebrieven van alle de gildens binnen de stad Gouda*. Gouda: J. Endenburg, 1713, p. 323-333; *Concept Generale Keure ende ordonnantie der stad Rotterdam*, 1712, volume 3, p. 1603-1607 en 1625; *Keuren en ordonnantien der stad Haerlem: op auctorisatie en met goedkeuringe*, pp. 70-74; *Verzameling van resolutien van de provisionele municipaliteit der stad Groningen*. Groningen: Jan Hindrik Bolt, 1796, volume 1, p. 9.

³⁴ Stadsarchief Amsterdam, Toegangsnr.: 5075, inv.nr.: 511.

³⁵ *Het Menselyk Bedryf, Verdoend in 100 Verbeeldingen: van : Ambachten Konsten, Hanteeringen en Bedryven : met versen*. Amsterdam: Johannes en Caspaares Luiken, 1694. Zie ook de stoelendraaier achter een

wipdraaibank op de ets uit 1635 door Jan Georg van Vliet, Nederlands Openluchtmuseum, inv. nr.: N.2498; Rijksmuseum, inv.nr.: RP-P-1904-1368.

³⁶ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.31958-60 en CDA NOM AA 80444 (Den Bosch, ca. 1660-1670); Museum Rotterdam inv.nr.: 58183 (ca.1626-1675).

³⁷ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.10233-49, AA 31584.

³⁸ Gemeentemuseum Den Haag, inv.nr.: 0810136.

³⁹ Stoelen: Nederlands Openluchtmuseum, inv. nr.: N.19450 en N.19449. Literatuur: J. Huisman e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2000, p. 66.

⁴⁰ E. Leliman-Bosch, *Over goede en goedkope woninginrichting*. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope lectuur, voor 1914, pp. 22, 24 en 29.

⁴¹ A. Siebers, *Woninginrichting*. Amsterdam: Nationale Woningraad, 1925, p. 13.

⁴² Zie bijv. Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.4931-44, NOM.17673-53 t/m NOM.17675-53; NOM.21680-54 t/m NOM.21683-54; NOM.34152-62; NOM.4931-44. Catalogus van een producent: St. Collé, *Catalogus Jacobean-, Oud-Hollandsche en moderne stoelen en meubelen*. Culemborg, 1927, pp. 14-18.

⁴³ Zie bijv. Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.4931-44, NOM.17673-53 t/m NOM.17675-53; NOM.21680-54 t/m NOM.21683-54; NOM.34152-62; NOM.4931-44. Catalogus van een producent: St. Collé, *Catalogus Jacobean-, Oud-Hollandsche en moderne stoelen en meubelen*. Culemborg, 1927, pp. 14-18.

⁴⁴ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.5567-46, NOM.5568-46, NOM.4073-44, NOM.4074-44, NOM.479-42, NOM.3321-44 t/m NOM.3323-44; NOM.31040-60 t/m NOM.31043-60, NOM.10085-49, N.33299.

⁴⁵ Onder meer door de firma A. Roosje, de firma Amsterdam en de N.V. Hindelooper Meubelindustrie.

⁴⁶ Voor een bredere uiteenzetting van dit fenomeen zie: H. Piena, 'Snoeien aan de wortels van de Nederlandse identiteit. Ontdekking en duiding van historiserend overschilderde meubels', in: *Volkskunde*, 2012, jrg. 113, nr. 1, mei 2012, p. 44-71.

⁴⁷ J. Huisman e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2000, p. 46.

⁴⁸ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden. Voor groene stoelen zie: 1986, deel 1, p. 323, nr. 19, 1601; 1992, deel 6a, p. 127, nr. 59,

1621; 1990, deel 5a, p. 160, nr. 34, 1639; 1992, deel 6a, p. 224, nr. 61, 1650; 1992, deel 6a, p. 220, nr. 61, 1650; 1987, deel 2, p. 565, nr. 8, 1799; 1989, deel 4b, p. 495, nr. 24, 1697. Voor gematte groene stoelen: 1990, deel 5a, p. 299, nr. 38, 1597; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 575, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 574, nr. 26, 1630; 1989, deel 4b, p. 491, nr. 24, 1656.

⁴⁹ W. Eekhoff, 'Merkwaardigheden omtrent de woningen, kleding, zeden en gebruiken der Hindeloopers', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen*, 1848, Deel XIII, p. 1-6.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld: *Tresoar: Toegangsnr.: 13-18*, inv.nr.: 0019, folio 225 e.v., Id Rinnert, Molkwerum, 1-10-1739; *Toegangsnr.: 13-18*, inv.nr.: 20: folio 129 e.v., Schipper Sipke Wijbrens, Molkwerum, 2-7-1756; folio 253, Age Sibes/Sibles groot-schipper, Koudum, 12-7-1769.

⁵¹ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.31617-60 t/m NOM.31621-60; NOM.33877-62

⁵² *Keur- en ordonnantieboek van het Comans-Gilde binnen Dordrecht*. Dordrecht: Pieter Braam, 1785. (GAD: 16:688). Zie ook: Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*. Rotterdam, 1877-1878, deel 1, p. 181-220.

⁵³ *Keuren en ordonnantiën voor St. Lucas confrarie*. Dordrecht: N. van Eysden, 1785. (GAD 489: 40349); G. H. Veth, 'Iets over de confrérie van St. Lucas en de latere kunstgenootschappen te Dordrecht', in: *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, Fr.D.O. Obreen (red.), 1887, 7e deel, p. 90.

⁵⁴ *Gildebrieven van alle de gildens binnen de stad Gouda*. Gouda: J. Endenburg, 1713, p. 325.

⁵⁵ *Werken*. Historisch Genootschap Utrecht. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1894, p. 198.

⁵⁶ Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*. Rotterdam, 1877-1878, deel 1, p. 10-11 en 47-48.

⁵⁷ *Bibliotheek van het Stadsarchief Amsterdam*, nummer 15030/77884.

⁵⁸ RKD, afb.nr.: 0000341757; 0000081175 en 1000279391 (waarschijnlijk een driestall met verhoogde rug). Dat driestallen al eerder groen geschilderd konden zijn is te zien op een schilderei van Pieter Brueghel de Oude, *De strijd tussen carnaval en vasten*, 1559, Kunsthistorisches Museum, Wenen, inv.nr.: 1016.

⁵⁹ Nationalmuseum, Stockholm, Zweden, inv.nr.: NM 1120.

⁶⁰ Rijksmuseum, inv.nr.: SK-C-535 en SK-A-3127.

RKD, afb.nr.: 0000145715 (een driestal).

⁶¹ Mauritshuis, inv.nr.: 32.

⁶² Gebaseerd op CDA NOM film nr. 55 uit 1964 door H.J. van Wijje, Eindhoven en foto's genomen tijdens het veldwerk ter plaatse: AA 109941 t/m AA 109957 en AA 120794.

⁶³ Hier wordt beschreven hoe Hendrik van der Pas tot aan de Tweede Wereldoorlog werkte.

⁶⁴ Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: N.2498; Rijksmuseum, inv.nr.: RP-P-1904-1368.

⁶⁵ Vanaf 1953 op de Nederlandse markt.

⁶⁶ Aanwezig in het Centraal Documentatie Archief van het Nederlands Openluchtmuseum.

⁶⁷ *Handvesten, privilegien, octroyen, costumen en willekeuren der stad Amstelredam*. Amsterdam: O.B. Smient en B.O. Smient, 1683, volume 2, p.1142; C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam*, etc. Amsterdam: Wolfgang e.a., 1693, p.692.

⁶⁸ *Gildebrieven van alle de gildens binnen de stad Gouda*. Gouda: J. Endenburg, 1713, p. 325.

⁶⁹ Knopstoelendraaijer J.H. Beune, Hellendoorn (Ov.) gedocumenteerd in 1937: CDA NOM AA 39820, AA 39853, AA 39854 en dia 1086619; Staphorst (Ov.) kende in 1930 veertien mensen met als hoofdberoep houtdraaijer. Een deel van hen produceerde ook knopstoelen. Zie: *Wie een ambacht heeft geleerd... Ambachten in de gemeente Staphorst 1900-1950*. Deel 2. Hout (Staphorst 2002). Zie ook CDA NOM AA 1630, AA 38424, AA 96251; Stoelenmakers-wipdraaibank van dhr. Roesink uit Hengelo (Ov.), inv.nr.: NOM.23305-55 en CDA NOM AA 73885; Stoelenmakers-wipdraaibank, gekocht in circa 1928 van Ant. van Houtert te Gemert (N.-Br.) ter vervaardiging van onder meer herbergstoelen en Brabantse stoelen. Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.5503-46 en AA 73887; Houtdraaijer achter wipdraaibank in Gelselaar (Gld.), 1946, NOM CDA AA 39675; Houtdraaijer achter wipdraaibank in Markvelde (Ov.), 1946, NOM CDA AA 39859.

⁷⁰ *Algemeen Handelsblad*:3-08-1841; *Opregte Haarlemsche Courant*:17-08-1841.

⁷¹ O. van Tussenbroek, 'Het zitmeubel in de volkskunst', in: *Bijdragen en Mededeelingen*, nr.15, mei 1929, p. 173-176.

⁷² Nederlands Openluchtmuseum, inv.nr.: NOM.9230.OV. De stoel is na de eerste semi-transparante koperoxidehoudende groene afwerking een paar maal effen groen overschilderd.

⁷³ Smithsonian American Art Museum, Washington (D.C.), inv.nr.: 1944.11.2.